

Акад. Михайло Грушевський

КОСТОМАРОВ І НОВІТНЯ УКРАЇНА

В сорокові роковини

20 травня цього року скінчилося сорок літ з дня смерті Миколи Костомарова, що вмер 1885 року, 7 травня тодішнього числення. Ся хронологічна дата нагадує нинішнім поколінням про неоплачений довг перед одним з найбільш заслужених борців против феодального, бюрократично-самодержавного режиму старої Росії, ідеолога українського відродження і визволення, — і про незаповнену проталину в історії нашого громадського руху, на чолі которого покійний історик, публіцист, етнограф і поет стояв протягом цілого ряду десятиліть. Не вважаючи на велике значіння його діяльності й індивідуальности, досі Костомарову щастило далеко менше, ніж иншим українським діячам такої міри, як він. Через умови нашого життя ні один з попередніх ювілейних років його не дав змоги розгорнути вповні його образу, як політичного діяча й ідеолога; я сам, пишучи його характеристику з нагоди 25-ліття його смерти, не міг з'ясувати вповні одверто і повно найбільш інтересні сторони його діяльности — мусив говорити про нього тільки, як про історика.¹ З його літературної спадщини теж тільки головніші історичні писання та українська белетристика були зібрані в окремих виданнях і зроблені приступними читачам і дослідникам. Писання ж більш публіцистичного характеру — на теми соціально-політичні і національні, якраз найбільш інтересні для історії соціального і ідеологічного руху, зістаються розкидані в різних, здебільшого мало приступних виданнях і мабуть нікому не відомі в цілості.

А тим часом Костомаров уже в Кирило-Методіївській добі був, безсумнівно, ідеологічним провідником України; се стало зовсім ясно аж з хвилиєю опублікування «Книг Битія Українського Народу», — перед тим тільки більш інтуїтивно відчувалось. Пізніш, після десятилітнього «из'яття» і пробування «под спудом», Костомаров з моменту появи його «Богдана Хмельницького» (1857), знов став загально признаним ідеологом українства, майже до смерти, напевно в кожному разі — до появи його «Задач украинофильства» (1882), котрими він

¹ «Українська історіографія і Микола Костомаров», Л. Н. Вістник, 1910, кн. V.

відмежував себе від тодішніх провідників українського національного руху. Чим він був протягом повного чверть століття, 1857—1882, дають поняття відзиви про нього Драмманова, що при всіх кардинальних розходженнях в поглядах, признавав в нім людину, яка була дійсним заслуженим авторитетом українського громадянства — «найбільше скидалася на українського бога». Розкрити секрети впливу і провідного значіння Костомарова для сього покоління будівничих Новітньої України, інакше сказати — вяснити, в чім він був носієм бажань і змагань провідних українських груп, що вносив суди свого і впливав теж на них, а в чім розходився з ними і через що, кінець кінцем, стратив своє провідне значіння — се важко і конче потрібно для самого українського руху. Не ставлючи своїм завданням дати на сі питання вичерпуючу відповідь, бо се й не можливе при нинішнім розпорошенню його писань і дуже малій кількості опублікованого інтимного матеріалу, я хочу в кількох словах намітити де-які моменти сеї історичної ролі Костомарова, та нагадати про цю неодложну справу — видання досі неприступних частин його літературної спадщини, листування та всяких інших матеріалів, що лишилися по нім.

Що робило Костомарова ідеологічним провідником українських народовців 1840-х, 1860-х, 1870-х років? Що горнуло до нього молодіж, робило його її улюбленцем і, не вважаючи на хвиливі непорозуміння і кардинальні розходження, таким лишило його до смерті? Що дало йому єдине в своїм роді становище історика популярного у всій поступовій Росії — популярного не наслідком тільки літературного таланту, а певного духового споріднення?

Я думаю, се тепер ясно. Се була спільна ненависть до самодержавія і бюрократизму, котрому противставлялась свободна громадська самодіяльність; до аристократії й соціальних привилегій, котрим противоставлялись демократична і соціальна рівноправність; до централізму і державного насильства, котрому противставивсь федералізм з де-якою анархістичною закраскою.

В сій закрасці українське і російське поступове громадянство толерантно приймало від Костомарова його український націоналізм, і заплющувало очі на його вихватки проти єврейства, против Поляків, його правовірну церковність церковності і неохоту до радикальних раціоналістичних кличів. Та кінець кінцем і не помилялась, бо сі слабкі сторони зіставались персональною справою великого історика, без якого небудь громадського значіння. Ті ж революційні сторони, схарактеризовані вище, впливали могутньо, робили його писання агітаційною літературою, що робила велике вражіння, як силою таланту, глибокого переконання, художнього переведення, так і самою ідеєю історичного обгрунтовання. Такі його писання, як «Бунт Стеньки Разина», «Начало Единодержавія», «Личность Ивана Грозного», служили завданням соціал-революційної агітації. На них виховувались покоління революційної молоді, тим часом, як «Два русскія народности» служили каноном української національної свідомости. Коли в поглядах на релігію, моральність, церкву Костомаров виявляв силь-

ний консерватизм, а навіть і реакціонерство, — на що часом з спочуттям вказують консервативні українські елементи (і з жалем, що воно зісталось без впливу на український загаль!), — а в своїй тактиці загнавсь був до крайнього опортунізму (гасло «помиріння правительства з українством» — за всяку ціну), — то в поглядах соціальної політики він був протестантом різким, непримиренним, неблаганним, і ся сторона впливала всесильно і діяльно, наперекір консервативним і опортуністичним потягам старого письменника в інших сферах. В сім покійний Костомаров був і зістанеться батьком Нової України, так само, як і в своїй проповіді окремішності української національності та її необмеженого права на свободний свій розвій.

З того тільки часу, як стали приступними його «Книги Битія», можемо ми оцінити, як глибоко залягала в Костомарові ся ненависть до автократизму, аристократизму, бюрократизму, і як щиро він був нею перейнятий! Через те вона так сильно давала себе відчувати, під усіма цензурними недоговореннями й приписами історичної об'єктивності, і в його пізніших історичних писаннях — після того, як навчений тяжкими переживаннями в жандармських лапах, він уже не наслідивсь висловляти своїх політичних поглядів в більш одвертій формі, публіцистичній чи агітаційній. Горяче почуття, вливе так безпосередньо і одверто в тім молодечім писанні (що могло б відограти роль незрівняного агітаційного твору і мати незвичайно сильні наслідки, коли б не було сховане царською жандармерією!), інтуїтивно відчувалось потім в сих здержливих, сильно розважених і уміркованих його історичних творах. Вони поривали, гіпнотизували, суггестіювали силою укритого, затаєного, але не пережитого почуття, що його покійний історик носив очевидно до смерті, хоч і не здужав перетворити в ясно поставлену, послідовно переведену програму громадської роботи, а навіть підчеркував навпаки, що його історичні висновки не мають ніякого практичного значіння, та відмежовувався від громадської акції. Не вважаючи на се, його історична і літературна творчість була від початку до кінця громадською акцією в повній мірі, і не дурно царський уряд, по перших його виступах на катедрі, забив і запечатав йому дорогу до сеї катедри на всі пізніші часи!...

В «Книгах Битія» з незвичайною силою і прозорістю Костомаров висловив се своє основне ісповідання: автократизм і класовий лад мусять бути знищені! Царство і аристократизм викривлюють життя суспільності в самих основах, і суспільність не може відродитись, поки не звільниться від их.

Два найдотепніші на світі народи — Євреї і Греки, на його погляд, звихнулись і загинули, не розвинувши вповні божої правди, тому що спіткнулись на сім. Євреї відійшли від божого заповіту — бути рівними, правитись виборними суддями і знати одного царя — Бога небесного. Вони настановили собі самодержавного царя і через се пропали, щоб дати всім людям науку, «що хоч який добрий чоловік буде, а як стане самодержавно панувати, то зледащіє...» «Бо хто скаже сам на себе: Я луччий од усіх, і розумніший над всіх, усі мусять мені

коритися і за пана мене уважати і робить те, що я здумаю, той згорішає первородним гріхом... той подобиться самому діаволу, котрий хотів стати в рівню з Богом і упав у пекло.»

Греки завдячували свій високий культурний розвиток тому, що відкинули монархічні і соціальні привілеї: «Греки сказали: Не хочем царя, хочемо бути вільні і рівні.» І стали Греки просвіщенні над усі народи і пішли від них науки і скуства і умисли, що тепер маємо — а сталося затим, що не було у них царей.» Але «вони не дізнались правдивої свободи», не пізнавши царя небесного і впавши в ідолопоклонство, — через се вони о половину знищили свої досягнення, а ще ж допустили рабство й нарушили соціальну свободу: «царів не було, а панство було, а то все рівно, як би у їх було багато царів. І покарав їх Господь: бились вони між собою і попали в неволю ізпершу під Македонян, а вдруге до Римлян».

В їх особі покарав Господь весь рід людський — тим, що як раз найцінніша, найпросвіщенніша частина людства «попалась в неволю до римських панів, а потім до римського імператора». «І став римський імператор царем над народом і сам нарік себе богом. Тоді возрадувався діавол і все пекло з ним і сказали в пеклі: «От тепер уже наше царство: чоловік далеко одступив од Бога, коли один нарік себе царем і богом вкупі!» Християнство прийшло, як ратунок з сеї загибели: на прикладі Христа воно мало навчити людей рівності і братства — що «найбільша шана від Бога, хто душу свою положить за други своя, а хто перший між людьми хоче бути, повинен бути всім слугою.» Пани і невільники, філософи і невчені утворили одну громаду, «ставши свободними кровію Христовою і просвященими світом правди».

Монархічний і панський лад — «імператори римські і пани і чиновні люде і вся челядь їх і філософи» — піднялись на християн всіми своїми засобами, щоб знищити християнство, а коли се не вдалось, постарались його зфальшувати:

«І почали царі приймати християнство і кажуть: «От, бачите, можна бути і християнином і царем вкупі». І пани приймали християнство: «От, бачите, можна бути і християнином і паном вкупі»... І піддурили архиєреїв і попів і філософів, а ті кажуть: «Істинно так воно єсть, аже ж і Христос сказав: «Воздадите кесарево кесареві, а божие — богові», і апостол говорить: «Всяка власть од Бога» — так уже Господь установив, щоб одні були панами і багатими, а другі були нищими і невільниками. А казали вони неправду: хоч Христос сказав: «Воздадите кесарево кесареві», а се тим, що Христос не хотів, щоб були бунти і незгоди, а хотів, щоб мирно і любязно розійшлась віра і свобода. Бо коли християнин буде воздавать нехристиянському кесареві кесарево — платить подать, сповнять закон, то кесарь, принявши віру, повинен одріктись свого кесарства, бо він, будучи першим, повинен бути всім слугою, і тоді б не було кесаря, а був би один царь — Господь Ісус Христос. І хоча Апостол сказав: «всяка власть од Бога», а не єсть воно те, щоб кожний, що захватив власть, був сам од Бога. Уряд і порядок і правління повинні бути на землі: так

Бог постановив, і єсть то власть і власть та од Бога, але урядник (в рос. тексті: начальник) і правитель повинні підлягати закону і сонмищу, бо і Христос повеліває судитись перед сонмищем. І так як урядник і правитель — перші, то вони повинні бути слугами, і недо-стоїть їм робити те, що здумається, а те, що постановлено, і недо-стоїть їм величатися та помпою очі одводити, а достоїть їм жити просто, і працювати для общества пильно. Бо власть їх од Бога, а самі вони грішні люди і самі послідніші, бо усім слуги.

«А сьому ще гірша неправда, буцім установлено од Бога, щоб одні панували і багатілись, а другі були у неволі і нищі. Бо не було б сього, скоро б приймали щире євангеліє: пани повинні свободити своїх невольників і зробитись їм братами, а багаті повинні наділяти нищих, і нищі стали б также багаті. Як би була на світі любов християнська в серцях, то так було б, бо хто любить кого, той хоче, щоб тому було также хорошо, як і йому.»

Рим і Візантія, романські й германські народи, прийнявши таке «зіпсоване християнство», не могли розвинути у себе ні правдиво-свобідного ладу соціального, ні справжньої просвіщенности. «Греки, прийнявши благодать, покаляли її», — «оставили при собі імператор-ство, і панство, і пиху царськую і неволю», і тим стягли на себе кару божу — попали в неволю до Турків. Романські народи теж впали в сю помилку, «оставили і королів і панство», а ще крім того звихнули церковний лад — «вимислили голову християнства — папу». «Племенно німецьке», устами Лютера справило сю помилку, але лишило со-ціяльну неволю — «зоставили у себе королів і панів, і ще гірше — дозволили замість папи і єпископів орудувати церквою Христовою королям і панам». Крім того, на останок, ті і сі, народи романські і народи германські, пішли за раціоналістичними кличами, поставили за мету свого життя інтереси державні та меркантильні, а без «Духа Божого» даремні були їх революції та визвольні зусилля: «про свободу кричать, і немає в них свободи, бо нема свободи без віри».

Натомість, як найкращі задатки, мали народи слов'янські — тому що у них здавна, з одного боку, не було ні царів, ні панів, а всі були рівні; а з другого боку не було у них ідольського служення — «кланялись одному богу вседержителю, ще його не знаючи» (Костомаров тут використовував оповідання Прокопія). Але й вони від Німців перейняли королівство, панство, невільникство, і за те попали в неволю сусідам. Самостійні зісталися Польща, Литва (себто Україна з Білоруссю) та Московщина. Та Поляки знівечили свій лад панством — «і одурів народ польський». Так само пропала «Річ Посполита Новгородська вільна і рівна» — «за те, що і там завелось панство». «Одурів народ Московський» — тому що «попав у ідолопоклонство, бо царя свогого нарік Богом і усе, що царь скаже, те уважав за добре — так що царь Іван в Новгороді душів та топив по десятку тисяч на-роду, а літописці, розказуючи те, звали його христоробивим». А царь їх дійшов своєї влади, «кланяючись Татарам, і ноги цілував ханові татарському, бусурману, щоб допоміг йому держати в неволі неклю-чимій народ московський християнський».

Тільки Українці заховали в чистоті старий слов'янський лад, очистивши й просвітивши його християнством:

«Не любила Україна ні царя, ні пана, скомпанувала собі козацтво, єсть то істое братство, куди кожний пристаючи був братом других — чи він був преж того паном чи невільником, аби християнин. І були козаки між собою рівні, і старшини вибірались на раді, і повинні були слугувати всім по слову Христовому, і жадної помпи панської і титула не було між козаками. І постановили вони чистоту християнську держати — тим старий літописець говорить об козаках: „Татби же і блуд ніже іменуються у них“.²»

Тоді польське панство і московське царство завзялися знищити козацтво, щоб звідти те братство християнське не обхопило й їх країв. Пани польські всякими споссбами мучили своїх підданих, щоб забити в них всякий образ людський: коли ж Україна через се відірвалася від Польщі й пристала до Московщини, опинилась в неволі царській — бо «царь московський усе рівно було, що idol і мучитель» Щоб легше знищити Україну, вони розділили її між собою — «лівий бік буде московському царю на поживу, і правий бік польським панам на поживу».

«І билась Україна літ п'ятдесят, і єсть то найсвятіша і найславніша війна за свободу, яка тільки єсть в історії, а розділ України єсть найпоганше діло, яке тільки можна знайти з історії.»

В сій боротьбі вона знемоглась і упала, підпала панству польському і «неключимій неволі московській». І все таки Україна не пропала

«бо вона знати не хотіла ні царя, ні пана! а хоч і був цар, та чужий; і хоч були пани, та чужі; і хоч з української крови були ті вирідки, одначе не псували своїми губами мерзенними української мови, і самі себе не називали Українцями. А істий Українець, хоч би він був простого, хоч панського роду, повинен не любити ні царя, ні пана, а повинен любити і пам'ятувати одного Бога — Ісуса Христа.»

І справді — «України голос одізвався в Московщині після смерти царя Олександра», — в змові декабристів. І знов встане Україна, —

«і знову озветься до всіх братів своїх Слов'ян, і почують крик її, встане Славянщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні князя, ні графа, ні герцога, ні оіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні крепака, ні холопа — ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у Хорутан, ні у Сербів, ні у Болгар. І Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою в Союзі Слов'янським.»

Я вважав потрібним вибрати ці тексти, щоб ясніш представити, який революційний зміст був вміщений в побожну християнську форму сього твору, — скільки революційного запалу вложив молодий київський адьянкнт, і яке дійсно пророче провидіння виявив в нім! Ідучи за взірцями польських революційних писань, за творами «проклятого попа» Лямене й італійського визвольника Гвєраці, — котрих

² Цитую з видання в «Голосі Минулого», 1918, кн. 1.

він називав учителями Кирило-Методіївців, він розгорнув на тлі історії біблійної, всесвітньої й української свою соціал-революційну концепцію дуже сильно і в значній мірі влучно і оригінально, так що вона б дійсно мусіла вдарити з небувалою силою по українських серцях — коли б була дійшла до них! І в кождім разі сим твором Костомаров здобуває собі визначне місце серед предтеч Нової України!

І от що я хочу тут підчеркнути — що, не вважаючи на всі тортури, перенесені в жандарським застінку за сей твір (жандарми дійсно довели були його до повної непочитальности, до справжнього божевілья своїми катівськими штуками, доходячи авторства сього твору) — Костомаров і далі, тільки під іншими, більш обережними і відповідальними формами, проводив властиво ті самі ідеї революційного протесту і агітації, спеціально в приложенню до України, Великоруси і Польщі, котрі різко і безцеремонно, в рисах більш схематичних і грубих начеркнув в своїх «Книгах Битія».

З сього боку особливо інтересно порівняти з ними інший, новіший, але теж без цензурний твір Костомарова, хоч призначений до друку і підписаний його іменем. Се його лист до Герцена, як редактора «Колокола», написаний з приводу гадок Герцена про польське питання і надрукований в ч. 61 «Колокола» з 15 січня 1860 р.

Костомаров мусів висловлювати тут свої гадки, відповідаючи за них, як історик і як професор. Се, розуміється, давало їм зовсім інший стиль і зміст. Але провідні ідеї і тут властиво ті самі, що висловив він в «Книгах Битія», тільки що обмежуються, з огляду на тему, головно антитезою української свободолобности, егалітарности і толеранції з польським шляхецьким, пансько-ксьондзівським класовим ладом. Як і там підчеркує він тут з натиском безпанськість українства.³

«Дворян Українців нема, з виїмком небагатьох, що останніми часами, разом із пізнанням безпідставности дворянської інституції, звертаються до чистого народного джерела. І перше не було в нас дворян; вони були чужі, хоча й походили з нашої крові; перше робились вони Поляками, тепер Росіянами. Малоросійська нація, як її звикли називати, все зіставалась добром пригніченого класу, що годувала своїм потом і кров'ю і Вишневецьких і Розумовських.»

Сю свою нинішню соціальну структуру Україна завдячає козацьчині, що відновила одвічні слов'янські прикмети соціального ладу:

«Козацтво, якого слав'янське значіння ви дуже добре признали, було розсадником свободи і перешкодою для двоякого деспотизму, з одного боку для зовнішнього, на-пів дикого, східно-мусульманського, з другого — для внутрішнього, аристократичного, делікатного, цивілізованого, розвитого, у Поляків під впливом старих римських і папських понять... Народ бажав увесь користуватись правами свободних людей; всі хотіли бути козаками, а самі реєстровці бажали також поділитися своїм званням з усіми. Народ не бажав мати над

³ Цитую в українським перекладі «Літературно-Наукової бібліотеки» львівської Видавничої Спілки (1902, ч. 33), місцями де-що справляючи його.

собою³ панів; народ домагався самоуправи, самосуду, рівноправного сповнювання громадських обов'язків і свободного вибору життя для кожного. По розумінню народу, в Україні вільно було жити всякому і ледви де небудь шановано так у XVII ст. людські права щодо віри, породи, народності, переконань. Козаки, лицарі віри, невтомні вороги всього неправославного на війні, у себе дома приймали радо і католика і мусульманина. І тепер у Українця далеко менше релігійності ніж у Росіянина, хоч непорівняно більше внутрішньої побожності.

«В XVII ст. Український народ, не вважаючи на зовнішню подобу в багатьох рисах свого побуту з Поляками, в своїх поняттях виявив повне противенство до них. Коли Поляки, під впливом ідей, вироблених пієтизмом до Римської республіки взагалі під впливом західньо-європейським, говорячи про свободу, уявляли її собі не інакше як добро «людей шляхетського стану», які топтали всю масу рабів, хлопів, людей підлого класу, — Українці навпаки ненавиділи всяке винищення і привілеї; домогаючись від Поляків прав і вільності, вони хотіли і ждали їх не для горстки, але для цілого свого народу. От із якої причини Поляки полишали радо права свободного чоловіка пяти-шести тисячам козаків, а ті пять-шість тисяч замість вдовольнятися своїм виїмковим положенням, приймали в свої ряди три рази більше і підіймали зброю не за себе, але за них, що їм не давано прав, якими вони самі користувалися».

«Аби забезпечити своїй землі відповідне місце в наміренім перевороті (об'єднанню Польщі й Москви під властю царя Олексія), Українці в 1658—9 рр. зложили гадацьку умову. котрою Україна, під назвою в. кн. Руського, як незалежна республіка, з окремністю і самостійністю своєї внутрішньої управи, судівництва, релігійного, громадського, фінансового і військового устрою, сполучалася в одну республіку з Польщею. Таким чином повставав союз слов'янських держав: Польщі, в. кн. Литовсько-Руського. в. кн. Руського. І коли довершилось з'єднання з Москвою — то й Московського царства. То була перша проба слав'янського союзу. про який ми думаємо тепер так, як і ви...

Пробудження слав'янських народностей відгукнулося скоро в Україні й підняло з летаргічного сну народню думку й почування. З'явилося стремління відродити народність, що вмирала під московським кнутом і петербургським багнетом та утворити самостійну літературу. Та ідея панславізму була принята на Україні зовсім інакше як у Москві. На Україні ся ідея зараз прибралася в ясну форму федеративного союзу Славян, де кожна народність заховувала б свої окремішності при загальній особистій і громадській свободі. Разом з тим витворилось переконання, що сею і єдино сею дорогою Україна може піднятися з упаду і зберігти свій власний, стільки разів несправедливо і безжалісно потоптаний вигляд».⁴

⁴ Наскільки взагалі сей лист близько передає ідеї «Книг Битія», для ілюстрації, крім вище поданого, наведу ще напр. отсі паралелі:

«Книга Битія»: Бачуть ляхцькі пани і московський царь, що нічого зробить з Україною; і сказали поміж собою: не буде України ні тобі ні мені, роздеремо її по половині, як Дніпро її розполовинив...

Лист: «Польща і Москва видячи, що не можна заспокоїти упертого на-

В серії статей друкованих в «Основі» 1861-62 рр. («Мысли о федеративномъ началѣ въ древней Руси», «Двѣ русскія народности», «Черты народной южно-русской исторіи») Костомаров постарався ширше, докладніше і документальніше представити глибокий і непереходимий контраст понять і змагань українського громадянства з автократичним, бюрократичним і дворянсько-крепацьким ладом Московського царства і Російської імперії, в коротких ляпідарних рисах начеркнений в його молодечих «Книгах Битія». При тім, як і в них, він виходить з принципіального заложення, що той соціальний лад, що розвивався в українських землях свободно і непримушено, се есть старий справжній слов'янський лад; українські змагання виходять з одвічних, корінних слов'янських прикмет сеї народности. Московський же лад, його формалізм, бюрократизм, централізм, і всі неприємні національні прикмети, що давалися в знаки Українцям в їх стрічах з сим ладом: зарозумілість, нетолерантність, схильність до насильства, грубости й некультурности в поводженню, особливо з залежними і підвласними, се наслідок, перш за все того фінського ґрунту, на котрий була пересаджена з полудня слов'янська культура і соціальний лад; далі — впливи татарського завоювання, котрому Костомаров надавав значіння незвичайно велике, просто таки фатальне в розвою великоруського життя, а через нього — і всім східньо-європейським відносинам, і напослідок — західнього бюрократизму, запозиченого Імперією.

Український елемент (до котрого Костомаров — се треба завжди пам'ятати, неправильно, на підставі хибної аналогії, зачислив і новгородську народність), зацмелений в трикутнику боротьби зі Степом, боротьби з шляхетсько-католицьким натиском польським, і боротьби з династичними і всякими иншими претензіями Москви, — не подолав сеї тяжкої борні. Утап в ній, — але не зрікся свого народнього характеру, своєї ідеології. Облишений своїми дезертирами — панськими елементами, і зведений до селянської маси, він через ту українську інтелігенцію, яка зістається вірною ідеології його інтересам, боровсь і бо-

роду, постановили розірвати Україну на дві половини. Се чортівське діло розділу народу зроблено перший раз в Андрусівськім договорі 1667 р.».

Лист: «Чадолюбива мати отечества Катерина II скасувала козацькі порядки, а щоб заспокоїти і привязати до себе урядників, уже давніш деморалізованих московським впливом, завела на Україні кріпацтво і уярмила вільний народ, що так уперто визволився від нього колись — в його польській формі».

«Книги Битія»: «А німка цариця Катерина, курва всесвітна, безбожниця, убійниця мужа свого, в останне доконала козацтво і волю, бо одібравши тих, котрі були в Україні старшими, наділила їх панством і землями, понадавала їм вільну братію в ярмо і поробила одних панами, а других невольниками».

Розуміється, в 1859 р., коли Костомаров писав свого листа, він «Книг» під рукою не мав. Паралельність ідеї обох писань показує: наскільки глибоко сиділи в Костомарові ці ідеї. Се було ісповідання, висловлене тільки рідше і запальніше в 1840-х р. і здержливіше в 1850—1860-х.

реться против сих чужородніх і противних йому тенденцій і впливів, і кінець кінцем мусить знайти задоволення в слов'янській федерації, до котрої змагають всі кращі представники слов'янського племені. В ній — можна б собі договорити гадки пок. історика, — великоруський елемент очистився б, серед^а слов'янської стихії, від тих чужих домішок і впливів, які викривили його істоту, і вернувся б до своєї слов'янської природи.

Така була б коротка есенція історичного і політичного світогляду, котрий Костомаров викладає в своїх наукових студіях часів найвищого розцвіту свого таланту і творчости: останніх 1850-х і всіх 1860-х років (аж до хвороби, що почала себе виявляти від 1870-х рр., а особливо сильно прокинулася в 1875, і зробила, очевидно великі спустошення в інтелектуальних здібностях великого письменника). Як бачимо, вона знов таки повторює схему «Книг», тільки викладається більш фрагментарно, більш прикровенно, освітлюючи історичний матеріал, подаваний в наукових студіях, і часом тільки додаючи відокремлені блики художньому малюнкові, а за те досить часто переплітається ріжними заявами автора, що те, що він висловлює, се не програма акції в теперішності, ані навіть оцінка сучасних умов, тільки чисто історичний підсумок: характеристика того, що було і минулось, може й пережилося, і виявило свою нездібність до життя.

Полишаючи на боці отсі застереження, котрі може часом були й висловом щирого песимізму автора (порівняти напр. спомини Менциця, що отсе друкуються), але далеко частіш — були тільки тактичним маневром, подиктованим тяжкою дійсністю, що так часто давала себе відчувати сьому позбавленому аудиторії професорові, — я вважаю потрібним навести кілька взірців із згаданих історичних писань, щоб ілюструвати отсе історично-політичне ісповідання його, як він викладав його в сих роках:

«Прояви зовнішнього життя, що дають суму відмін одної народности від другої, се тільки зверхні познаки, в яких виявляє себе те, що криється на дні народньої душі. Духовий склад, степінь чутливости його породи, або склад розуму, напрями волі, погляд на життя духовне і суспільне — все, що становить ясне свідоцтво глибокої старини полуднево-руської народности, се незвичайна подібність полудневого наріччя з новгородським, котрого неможна не помітити й тепер, по всіх переворотках, що вели до знищення, або до зміни його. Розуміється було б безпідставним уявляти собі, що той образ яким полуднево-руська народність з її прикметами була в давнину, був той сам, в яким бачимо її в пізніших часах. Історичні обставини не давали народові стояти на однім місці й заховувати ту саму постать. Коли ми, звертаючись до давнини, говоримо про полуднево-руську народність, то розуміємо се

так, що той вигляд її, який був прототипом нинішнього, містив у собі головні риси, що становлять незмінні прикмети ества народнього типу, спільного для довгих часів і здатного трірко вистояти й обстояти себе против усіх натисків ворожих і руїнних причин».⁵

«Слабкі, неясні тіни лишилися від далекого минулого. Але й сих тіней досить тим часом, щоб побачити, як рано Полуднева Русь пішла в своїм розвою иншого, власною дорогою, відмінно від Півночи. Тіж самі, спільні принципи на Полудні ставилися, скріплялися і змінювалися инакше, ніж на Півночи. Та до половини XII в. Північ, а ще більше Північний Схід нам мало відомі. Літописні оповідання обертаються на полудні... Одно, що ми знаємо про Північний Схід, се що слав'янська людність там жила серед Фінів, з значною перевагою над ними; що край сей мав ті-ж самі елементи, як по інших краях Руського світу; але не знаємо ні подробиць, ні способів, як ті загальні елементи виявлялися в спеціальних обставинах. На полудні ж, тим часом, весь полуднево-руський нарід (уже) на початку IX в. виразно визначається єдністю; не вважаючи на княжі перегорожі, він беззастановно нагадує про свою єдність подіями своєї історії; він присвоює одно ім'я Руси, у нього спільні змагання, ті самі головні фактори рухають ним; його частини тягнуть до гурту, тим часом як землі інших галузей загально-руського слав'янського племені — напр. Кривичі — відокремлюються як особливі частини загального звязку...

Від половини XII в. в історії визначається характер Східної Руси — землі Ростово-Суздальської-Муромської-Рязанської... Тоді вже ясно виявляється своєрідний дух, що панує в громадським ладі сього краю, та уклад суспільних понять, що кермує подіями — відмінність від понять, що надавали змісту подіям Полудневої Руси й Новгороду... Елементи культури, виховані на київським ґрунті під православними впливами, перейшли до Східного краю, а там приймали инакший зріст і з'явилися в иншій вигляді. Замість Київa Полуденного з'явився на Сході инший Київ — Володимир; з усього видно гадку зробити з нього другий Київ, перенести старий Київ на нове місце. Там стала патрональна церква «Богородиці Золотоверхої» і Золоті Ворота, з'явилися назви київських місць: Печерський город, річка Либедь. Але не можна було відібрати старого Київa від дніпровських гір: ті ж парості під східньо-північним небом, на чужім ґрунті, вирости инакше, иншим деревом й инші плоди принесли.

«Старі слав'янські поняття про громадський лад вважали джерелом загальної народньої правди волю народу, ухвалу віча, з кого б той народ не складався і як би не зробилось віче, в залежности від умов... При тім здавна виникла і закорінилася в поглядах ідея князя-правителя, судії-посередника, становителя порядку, оборонця від зовнішніх і внутрішніх турбот; між вічевим і княжим принципом мусіла виникнути суперечність, але ся суперечність гамувалась і розв'язувалась свідомістю народної волі віча над правом князя... Князь був потрібний, але князя вибирали й могли нагнати, коли він не задо-

⁵ В сих поглядах, як і взагалі в писаннях Костомарова, відчувається недостача реальної соціологічної бази, що заступається старими поняттями про народні душі і тому подібні речі. Але тут не місце входити в критику сього. Нас тут займає його історично-політична ідеологія.

вольняв тих потреб народу, для котрих його було треба, або зловживав своєю владою і авторитетом... (Автор наводить з київської історії факти, що ілюструють таку практику). Київ ніяк не надавався бути столицею централізованої держави; він і не шукав того; він навіть не міг затримати першинства в федерації, бо не вмів її організувати. В натурі полуднево-руській не було політики холодного вирахування, твердості на шляху до визначеної мети. Те саме виявляється і на далекій півночі, в Новгороді; суворе небо мало що відмінило головні основи полудневої вдачі, і тільки скупство природи розвинуло більш промислового духу... В Новгороді, як і на Полудні, було багато поривчатого буяння, широкої відваги, поетичного захвату, але мало політичної запобігливості а ще менше витривалості. Часто він гаряче заходився стояти за свої права і за свою свободу, але не вмів сконцентрувати тенденцій, що наче б то йшли до одної мети, але зараз же розходилися в приложенню... Він був свідомий своєї одності з Руською землею, але не міг стати знярядом її спільної одності; він хотів разом з сій одності заховати свою окремішність, і не заховав її. Новгород — як і Полуднева Русь — тримався федеративного ладу навіть і тоді, як супротивна буря вже зломилася його недобудовану будову.

«Так само і Полуднева Русь протягом віків заховувала старі поняття; вони перейшли в її плоть і кров, несвідомо для самого народу, і Полуднева Русь, прийнявши форму козаччини, що властиво зародилася уже в старій добі, стала шукати федерації в з'єднанні з Московщиною, де вже давно не стало тих федеративних принципів».⁶

«І природа й історичні обставини, все вело життя Руського народу до окремішності земель з тим, аби між усіма землями творились і підтримувались усякі звязки. (Такими звязками в старій добі Костомаров уважає: спільне походження, побут і мову, одність княжої династії, християнську віру і спільну церкву, і виясняє значіння цих моментів, що творили звязки федеративного звязку між поодинокими землями, що відокремилися під впливом географічних, етнографічних і політичних умов). Русь стреміла до федерації, і федерація була формою, котру вона починала прибирати. Татарське завоювання зробило різкий переворот в її державному життю».⁷

«При кінці XI в. Полудневоруська Земля вже визначається відповідно відділам своєї народности: в Чернигові сформулась своєбутня Земля, на Волині також, і Червоної Русі. Доля народу в сих відділах Полудневої Русі лишається по за історією, бо літописи більш займаються Київом, а що до інших земель, то говорять тільки про князів. Ні твердї княжої власті не могло ще сформуватися на Русі (в тім часі), ні родової аристократії, ні, ще менше — народовправства. Але не вважаючи на відносини, несприятливі цивілізації («гражданственности»), елементи культурного життя («образованности») в матеріальній і духовій сфері розвивалися християнством і не давали народів впасти в кочеве здичіння. Зносини з Візантією й Заходом, і старі торговельні звязки далі підтримували стремління до цивілізації... Так утворилося в Полудневій Русі сполучення цивілізації й духов-

⁶ *Два русскія народности*, с. 34—44, вид. 1903.

⁷ *Мысли о федер. началъ*, с. 30.

ної просвіти з дикістю і кочовництвом, елементів громадської свободи з деспотичним своєвіллям. (Автор перед тим звертав увагу на значні чужородні, кочовницькі домішки, що примішувались до пограничної київської людності і являлись на гадку К., «вістниками козацької громади»). Князі вибирались і приймались народнім голосом; але народній вплив з'осереджувався тільки в випадковій юрбі смільців («удальцов»), утиски і против-народні вчинки влади каралися судом маси, але маса ся не була правильно організована; брак становости, родової аристократії, привілеї станів, — і разом з ним своєвілство випадково-сильного і пониження слабого і незначного — у всіх отсих рисах народнього життя видний зародок будучої козащини».⁸

«Вище я завважив принагідно, що козащина почалася в XII-XIII в. На жаль, історія Полудневої Руси наче провалюється після Татар. Народне життя XIV і XV в. нам мало відоме; але елементи, що були початком того, що виразно виявилось в XVI в., в формі козащини, не вигасали, а розвивались... Тут (в XVI в.) староруські елементи, до певної міри розвинені ще в XII в. і довго укріті в народі, з'являються блискучим метеором у вигляді козащини. Але ся козащина, як відродження старого, ненароком носить в собі вже зародки розкладу. Воно обертається з такими ідеями, котрим уже не було поживи в тодішнім розвою історичних подій. Козащина XVI і XVII і удільність XXII і XXIII в. далеко подібніші між собою, ніж то можна б думати: коли подібні риси зовнішні слабкі в порівнянні з рисами зовнішньої неподібности, за те сильна подібність внутрішня. Козащина такого ж ріжноплеменного типу як і київська дружина, така ж у ній домішка турецького елемента, так же панує персональна своєволя... Розуміється, важним здається се, що в старих часах зверталася увага на рід ватажків, їх походження давало їм право, а в козацтві навпаки — ватажків вибрано з-поміж рівних.

«На Сході, навпаки, персональна свобода затіснялась і нарешті зникла. Вічевий принцип колись і там існував і проявлявся. Вибір князів теж був переважним способом установаження влади; але там поняття громадського ладу дало запоруку трівкості, а в поміч наспіли православної ідеї. В сім виявляє себе як найбільше племінна ріжниця»...⁹

«Пригляньтесь до історії Новгороду на півночі, до історії Гетьманщини на Полудні. Демократичний принцип влади являється підкладом, але над ним безнастанно підіймаються з народу вищі верстви, і маса хвилюється та змушує їх спускатися назад. Там кілька разів юрба черни, під хвилюючий гук вічевого дзвону руйнує й випалює до щенту Пруську улицю — боярське гніздо; тут кілька разів чорна або чернецька рада нищить значних кармазинників; однак не зникає Пруська улиця в Великім Новгороді, не переводяться значні на Україні обох сторін Дніпра. Там і тут ся боротьба нищить громадську будову і віддає її на здобич народності спокійнішої, що ясніш усвідомлює собі потребу трівкої суспільности.

«Доля южно-руського племені так зложилася, що ті, хто висувається з маси, здебільшого затрачували народність; за давніших часів

⁸ Черты нар. южнорусской истории, с. 117.

⁹ Двѣ Рус. Народности, с. 44—45.

вони робилися Поляками, тепер стають Великоросами, народність полуднево-руська завсіди і тепер зістається уділом простої маси».¹⁰

Антитеза української народности, що на старім осідку живе старими слов'янськими принципами, і народности великоруської зміненої иншими етнічними впливами та відмінним розвитком історії, представлена в сих статтях досить яскраво.

В иншій серії («Бунть Стеньки Разина», «Начало единодержавія въ древней Руси», «Личность царя Ивана Васильевича Грозного» и ин.) Костомаров на певних конкретних прикладах освітлював контрасти самого великоруського життя: конфлікти тих елементів свободи, рівності, народовправства, що здавались йому первісними загально-слов'янськими рисами великоруського життя, з глибоко ненавислим йому самодержавно-бюрократичним, централістичним устроєм, що звивавсь йому викривленню сього слов'янського характеру, спричиненим головню Татарщиною. Приймаючи великоруське царство, так як воно склалося, як історичний факт, і признаючи, що республікансько-федеративний елемент виявив свою нежиттєздатність в боротьбі з централістично-панським монархізмом, — багато разів застерігаючись, він «нічого не накидає, а тільки викладає» (кажучи словами французького письменника), Костомаров одначе вкладав стільки теплого, щирого спочуття в малюнки того пережитого і переможеного ладу, так яскраво підкреснувши невмирущі симпатії до нього народу, тривання здорових й незнищених елементів сього старого ладу, — що кожний уважний і неупереджений читач мусів розуміти затаєну гадку автора — висловлену колись в «Книгах битія», і далі живу, очевидно, в глибинах його духу, хоч може й підсвідомих! Переможене не вмерло, пережите не зникло; воно живе в глибинах народніх мас — що оновлюють і відмоложують життя народу. Український і великоруський нарід однаково перебувають в стані летаргії чи анабіозу. Вони покоряються теперішньому державному ладові: Великоросіяни більш пасивно, Українці пориваються активніш до відродження своєї народньої стихії. Але державне життя йде повз тих і других, не задовольняючи їх і зістаючись чимсь чужим і навіть ворожим їх поняттям про мораль, право, громадський лад. Активне громадське життя і з ним дійсна цивілізація зможе розвинутиись тільки з моментом, коли управління буде наново підпорядковане громадянству — коли відродиться природне слов'янське народовластїє, задавлене насильним завоюванням.

В своїй студії про повстання Разина Костомаров в таких рисах накреснувши цей процес:

«Картина удільно-вічевої Руси уявляється глядачеві в таким вигляді: все ділиться, все йде до того, щоб кожне місто і навіть село творило самостійну цілість, одначе існує федеративний зв'язок сих частин, позбавлений конкретних установ для утримання згоди між ними і заснований більш на загальнім почуттю і свідомості одности

¹⁰ Дзѣ рус. нар., с. 65.

Руської землі і руського народу; правління цілого ряду князів, з котрих одначе ні один не має значіння монарха («государя»); народоправління, що виявляється формою віча, в одних місцях визріло, в інших не визріло, в залежності від обставин; перевага звичаю над постановою, імпульсу (побужденія) над законом, персональної свободи над повинністю, громадськості над одиничністю влади, волі живого народу над установою; вольниця, рух, фермент, кочування і через те безладдя і нетривкість.

«Навпаки, прикмети монархізму («єдинодержавія») були такі: всі народні інтереси зосереджуються в одній особі, що стає апотеозом країни й народу, і тому її персона набуває святого значіння; зникає існування окремих частей, нищиться народовластя — все стремить до однастайности; перетворення звичаю в постанову, свідомості в букву закону, перевага повинності над персональною свободою, старійшинства над громадськістю, потяг до осілости, упорядкування і спокою.

«В боротьбі сих двох укладів руського побуту: удільно-вічевого і монархічного — вся підоснова нашої старої історії. Елементи монархізму з усіма вчисленими вище прикметами поступово розвивалися в часах татарського панування, та і в давніші часи існування княжої гідности показує зародок монархізму, хоч і в слабій мірі.¹¹ Від XIV віку, закорінившись на московським ґрунті, він розпочав явну боротьбу з старим супротивником, знесиленим внутрішніми надірваннями, постарілим від літ і бід, і крок за кроком брав над ним гору і відсвяткував свою перевагу визволенням країни від чужоземного панування. Перемога дійшла свого найвищого ступіння за Івана IV; але сей борець-переможець, святкуючи свою перемогу над ворогом екзекуціями князів та бояр, претендентів удільности, і різнею в Новгороді, що згадував іще про своє віче, — разом іще давав сьому скаліченому і знівченому ворогові руки на мирову, заведенням громадських урядників, самоврядуванням посадів і уїздів, скликанням земської думи... Ворогоживав і тоді вибрав собі на полудні Росії куточок, де міг би, прийшовши до сили, не тільки давати відправу своєму противникові переможцеві, але й нападати на завойовані ним краї. Старий удільно-вічевий елемент Руси взяв тепер на себе новий вигляд — то була козаччина. В особі Єрмака вона показала Грозному, чого можна було від неї сподіватись. Тим часом по смерті Грозного з'явився в Москві новий борець за монархізм — Борис Годунов. Він задав давньому ворогові нові рани, завівши кабаки і кріпацтво. За те й давній ворог відомстився сьому борцеві: перевернув його трон, війшовши до Росії в вигляді козаччини; вкрив її руїнами і кров'ю, повів Русь до вибору Володислава з обмеженням, до проби об'єднання з Польщею, до піврічного правління земського собору... Далі йти не міг: йому не стало сили, коли треба було закріпитись на здобутім полі; монархізм знов узяв гору над ним, з вибором Михайла Федо-

¹¹ В першій виданню (1858) було трохи инакше: «Начало единодержавія со всѣми исчисленными признаками не должно искать въ средней нашей исторіи; оно восходитъ до глубокой древности, до эпохи призванія князей. Уже существованіе княжескаго достоинства показываетъ зародышъ единодержавія». Се виглядає як цензорська поправка.

ровича, але був змушений заплатити за свій триумф значними уступками давньому ворогові, який голосно заявляв, що він ще не вмирає, а мусить признати себе переможеним тільки тому, що не зміг повести війну далі. Одначе ворожнеча між ними була смертельна і не могла розв'язатись якимись обоюдопільними уступками. Коли побідна сторона тепер скріпилась, так зараз же стала касувати всі уступки, дані под час тяжкої битви; вона вигоняла впливи свого противника і збільшенням влади воеводів та складанням Уложенія, і гострішим закріпощенням селян, і утворенням регулярного війська. Тим часом давній ворог, здавалося, все більш молодів у своїм козацькiм одягу. Кілька разів противники подавали собі руки, ховаючи в душі злобу, і кидали один одному ласкаві запевнення, думаючи якби то знищити противника з коренем і заводом; нарешті, вибравши відповідну хвилю, переможений стільки разів старець зважився на одвертий бій. Став у нього борець — Стенька Разін».

«Козаччина тоді виникала, коли удільний елемент упав під перемогою монархізму; вона була протилежністю старого новому. Козацькі лави наповнялись людьми незадоволеними новим ладом, тими, що не знаходили собі життя в суспільності, котрим противні були його лебцета. Руський світ був уже поділений на дві держави — Москву і Литву, в обох половинах з'явилась козаччина. Тим же часом як у Полудневій Русі заснувалось славне Запорожжя і розлило з себе козацький дух по всій Україні, однакові події викликали наплив народу з півночі на Дін. Україна дала поміч сій громаді і заселила береги Дону своїми дітьми. Хоч яка темна перша історія донського козацтва, але що малоросійська народність брала участь в його заснуванню і вихованню, це краще ніж які небудь історичні пам'ятки показує нинішня мова донських козаків: наріччя середне між малоросійською і великоруською мовою. Відси козацтво охопило береги Волги, Терека, Яіка і пройшло до далекої Сибіри.

«До епохи самозванців козаччини, здавалось, ладилась утворити окрему громаду в полудневих руських краях і бажала тільки вткити з своєю незалежністю від північного монархізму; але вмішавши ся до справ Москви на початку XVII в., вона ввійшла в нерозривний зв'язок з нею і вже не обмежилася тим, щоб засісти з своїми принципами в полудневих степах, а стреміла до того, щоб поширити ці принципи по всій землі Московської Держави.¹²

«З сього часу скрізь з'являються козаки... Нарід спочував удалим молодцям, хоч часто і терпів від них; найбільш поетичні великоруські пісні се ті, що оспівують їх подвиги; в народній уяві удалий добрий молодець лишився ідеалом сили і мужеської краси, як герой Греції, лицар Заходу і юнак Сербії. Слово «удалий молодець» значило у нас героя, а тим часом змішалося з значінням розбійників.

«Так от в половині XVII в. козаччина захопила більш як половину Руси, і народне незадоволення цивільним («гражданским») порядком давало їй поживу і сили: в козаччині воскресали старі напівзгаслі стихії вічевої вольниці: в ній старо-руський світ кінчив свою боротьбу з монархією. Тим часом як влада хотіла підтягти козаків під порядок і закон, ворозька козаччина хотіла по всій Русі роз-

¹² В 1-м вид.: «по всей русской землѣ».

лити супротивлення їй. Уже їй не досить було ховатися в степовій віддалі: вона хотіла поглинути весь руський нарід. Але сама в собі вона не була новим елементом життя, а запізненным, відцвілим; вона було сильна на стільки, щоб затримати руський нарід, на якийсь час збити його на стару дорогу; але безсильна і безмисльна на те, щоб проторити йому нову дорогу. В ній не було творчих елементів, не було й духових сил на те, щоб відшукати влучні способи акції.¹³ Вона не могла витворити нічого крім епохи Стеньки Разіна — кривавої, голосної, блискучої, що викликала жах і сподівання, як свідчить сучасник, не тільки в Московській державі, але й по цілій Європі; але була безплідна як метеор, що так багато обіцяє не ознайомленому з таємницями природи, але ніколи не сповняє своїх обіцянок.¹⁴

Але студія кінчилась таким значущим фіналом:

«За Царициним, в степовім селі жив, а може й тепер живе сто-десять літній старець, і глухий і сліпий, ледви рухається і тяжко з ним говорити: треба на ухо кричати з цілого горла, але він заховав пам'ять і запалюється, як згадує старі часи. На власні очі він бачив Пугачова. Тоді дехто думав, що Пугачов се Стенька Разін; «сто літ скінчилось, от він і вийшов з своєї гори». Одначе старець тому не вірить, за те вірить цілком, що Стенька живий і прийде знову. «Стенька се мука світова, се кара божа. Він прийде, неодмінно прийде і стане до рук розбирати. Прийде він, неодмінно прийде. Йому не можна не прийти. Перед судним днем прийде. Ой, тяжкі часи настануть. Не дай, Господи, всякій добрій хрещеній людині дожити до того часу, як прийде Стенька!»¹⁵

В пізнішій статті про початок російського монархізму переводиться така антитеза:

«В перед-татарській добі Русь тільки почуттям, а не міркуванням розуміла одність свого буття і не додумалася до якогось віча віч — сходити усіх земель, виразу федеративного звязку. Землі, як здається, тягли до з'єднання, а не до роздроблення. В землях підіймались городи, що своїми територіями, коли не в сучаснім, то в будучности мали завдання відокремлення. Але принцип єднання не то що не вмирав, а розвивавсь і укріплювався з поширенням православної віри, завдяки відсутности вотчинного права в князів правління».

«В перед-татарським періоді не виробилось ніяких підстав для будучого монархізму Росії, а тим більше не було ніяких свідомих стремлень до нього. У удільно-вічевім устрою сього періоду не видно ніяких прикмет, які б неминуче вели до монархічного ладу. Русь ділилась все більш і більш, тільки духовної єдності не тратила, і тодішній громадський уклад скорше б міг привести до федерації земель, а не до єдиної монархічної держави. Швидка й різка зміна прийшла з татарським завоюванням».

¹³ В першій вид. замість останньої фрази: «Удільно-вѣчевая вольница встрепенулась, размахисто заколыхала дѣбелыми пышщами; но умственная сторона ея существа давно уже подверглась старческому разложению».

¹⁴ Вид. 1903, с. 408—412.

¹⁵ Там же, с. 505.

«Татарський напад стався несподівано. Невольа захопила свободулюбну Русь раптом, ніхто не передчував і не передбачав сього удару. Вплив сеї події на пізніше життя Руси залежав не стільки від прикмет і характеру завойовників, скільки від способу самого завоювання. Хто б не був завоював Русь, для неї важко було, що вона була завойована».

«Ті умови, в яких завойовники стали до завойованих, неминуcho мусіли відразу спаралізувати вічове життя. Перше над Руссю не було одного пана — тепер у-перве з'явився він в особі грізного завойовника — хана. Русь, підбита його зброєю, стала його військовою здобицею; всі Русини («руськіє») від князя до холопа без виїмку стали його рабами. От у сім рабстві Русь знайшла свою одність, до якої не подумалася в період свободи.

«Період поневолення Руси під владою Монголів розбивається на дві половини: в першій — з давніших земель творяться княжі володіння, ряд князів і государів, з старшим князем на чолі їх, всі в абсолютній залежності від найвищого государя, татарського хана, справжнього власника Руської Землі; в другій половині — збільшується влада старшого князя, а власть хана слабне, і нарешті старший князь заступає хана з усіма його прикметами найвищого государя і власника Руської Землі».

«В першій половині Русь стала виявляти в собі подібності з феодальним ладом, чого давніш не було. Скоро після завоювання князі, які зацілили в різні, стали їздити до хана на поклін, і хан давав їм їх князівства, в вотчину»...

«Тут от і почалася велика зміна в руській історії. Давніш князь не міг вважати свого князівства «вотчиною», себ-то власністю; політичний уклад Руси був такий, що і в голову йому не могли прийти такі побажання; він правив землею, як правитель: коли часом, користаючи з свого положення, він пускався на самоволю і насильство, то все таки се робив в ролі правителя землі, а не в ролі монарха (государя), не власника. Земля йому не належала, земля була сама собі государь, а князь — пан, которому вона себе доручила і віддала в заряд і управу. Коли князь довільно розпоряджався землею, він був в такий же ролі, в якій напр. може бути в монархічній державі, при слабкім монарху зручний міністр, що панує в державі абсолютно: він має силу, але він не монарх (государь). Тепер же земля перестала бути самостійною одиницею: місце її заступив князь, вона знизилася до значіння речі, яка комусь належить».

«Таким чином, монархізм, зародившись під час татарського підбою, як неминучий наслідок завоювання країни і повернення у власність завойовника, спочатку містився в особі найвищого пана-завойовника, хана; для своєї вигоди завів на Русі феодальний лад з елементів, у ній знайдених і підданих певним відмінам; потім — з ослабленням Орди, від ханів перейшов до московських вел. князів, і поступово розширяючись, зміцнюючись і придушуючи і феодалізм і позначки старого життя — що хоч паралізовані, все таки існували і своїми прикметами були противні духові монархії, дійшов за царя Івана Василевича найбільшого розвитку і такої сили, якої — сміємо думати — не доходив він ніде в християнських суспільностях.»¹⁶

¹⁶ *Начало единой державы*, вид. 1905, с. 25, 41, 42, 43, 85. Україна, 1925, 3.

Сей ефект Костомаров так характеризував у своїй цікавій оцінці Грозного:

«В заслугу цареві Іванові Василевичеві ставлялось, що він поставив монархічний принцип; але буде далеко точніш, щиріш і справедливіш сказати, що він поставив принцип деспотичного своєвільства і рабського безмисльного страху і послуху. Його ідеал був власне в тім, щоб забаганку самовласного пана поставити над усе — і загально прийнятих моральних понять, і всяких людських почувань, і навіть віри, котрої він сам тримався. І він осягнув се в московський Русі, коли замість старих князів і бояр коло нього піднялись нові слуги — рій підлих, боязьких, безсердечних і безсовісних прислужників самоволі, жадних крови лицемірів, автоматів деспотизму: вони запопадливо вимітали з Руси все, що було в ній доброго; вони давали можливість швидко розростатись і розцвітати всякій мерзоті, яка в ній зібралась під впливом давніших обставин».

«Цар Іван рубав голови, топив, палив огнем своїх близьких слуг: нарід не відказував, не виявляв жаху і невдоволення з огляду на множество езекуцій, часто відправлюваних всенародне. Чи з того не можна міркувати, що цар Іван чинив те, що було народові любе, б'ючи по аристократах, котрих народня громада не любила? Такий висновок допустити особливо легко по аналогії з багатьма історичними прикладами, коли тиранські вчинки володарів над значними особами приймалися народом з похвалою, але се було б помилкою з нашого боку. За Івана Василевича було зовсім що інше. Народ мовчки і без протесту приймав злочинства в Новгороді, де загибали не самі тільки значні люди. Опричина бушевала над усіма»...

«Нарід без протесту дивився на все, що робив цар Іван Василевич; жертви не противились; йому властиво не було з ким вести боротьби. Цар робив усе, що хотів, не в'язучись нічим — ні моральними переконаннями народу, ні вірою, ні людськими почуттями — влада самодержця в його особі була вища від усього; але вона властиво і без того вже була сильна. Цар — можна сказати — тільки зробив пробу, чи вона така сильна — і проба удалась. Все, що здавалося б, могло хотіти поставити межу самоволі, було знищене без боротьби, без спору».¹⁷

За поміччю духовенства царська самоволя здобула в очах народу навіть певне посвячення:

«В початках XVII в. Московит, пояснюючи Полякові, чому Росіяни краще люблять свою неволю, ніж польську свободу, сказав: «Коли сам государ неправосудно зо мною поступить, в тім його воля; він як Бог, карає і милує»! Такий погляд так зміцнився в руській народі, що для нього зникла всяка можливість міркувань про необхідність монархії і про обов'язок послуху. Лишилось одинокое оправдання того і сього: так від Бога установлено».

Але zarazом пропадав всякий моральний зв'язок з таким державним ладом, всяке почуття для нього і всякий обов'язок перед ним:

«Нищачи, за поміччю поважання до себе («уваження» — слово не підхоже, треба б: пасивности) народньої громади, всяку явну опози-

¹⁷ *Личность царя Ивана Васильевича Грозного*, тамже, с. 412, 447, 448.

цію, абсолютизм («полновластіє») не міг одначе побороти іншої опозиції — тайної, тупої, пасивної, індивідуальної. Ся опозиція полягала в тім, що руська людина, не відважуючись явно противитись владі або відкрито проявити непослух, не вагалась ухилитись від виконання того, що та вимагала, не проминала нагоди обманути й обдурити її, поживитись царським добром і взагалі робити на шкоду владі, коли з того виходила користь або полекша для неї самої.

«Така опозиція дуже закорінилася в руській народі від малого до великого. В нижчих верствах вона в величезних розмірах виявилась в утечах, всяких ухиленнях від повинностей, хитаннях, замовчуваннях приналежности, робленню фальшивих паспортів, фальшивої монети»...

«У вищих і служебних верствах ся опозиція виявляла себе в обкраданнях казни, хабарництві і кривосудах..., в тій служебній і офіційній неправді, що в серед. XVIII. в. піддала князеві Щербатову сі слова: «Нема вірности государеві, бо головне бажання всіх майже — обманувати государя, щоб від нього діставати чина і прибуточні нагороди. Нема любови до батьківщини, бо майже всі служать більш для своєї користи, ніж для користи батьківщини. І нема, нарешті, і твердого духу, щоб не то що перед монархом правду сказати, а навіть і спротивитися беззаконному і шкідливому намірові сильної людини (временщика)». І се було зовсім натуральне і неминуче. Чим менше людина має права, потреби і мотивів звертати свою гадку і почуття до громадських умов, серед котрих живе, тим більш цурається їх, загрузає в своїх власних дрібних інтересах і стає повним egoїстом».¹⁸

Не продовжуватиму виписок. Наведеного вище з писань 1850—1870-х рр., думаю, вистане зовсім, щоб довести ясно, наскільки Костомаров, не вважаючи на натиски офіційному режиму, державної культури і казённой науки, що часом збивали його на утерті стежки і шаблонні історичні формули,¹⁹ в головнім вірно служив провідним ідеям, виложеним в його молодечім творі, і ділу свого життя — поборюванню царського автократизму, панської класовости і московського гнету над Україною. Ухиляючись, після одержаної науки, від явних конфліктів, не жалуючи запевнень в своїм аполітизмі, він і свідомо, і стихійно, ведучись глибокою внутрішньою відразою до всього того, що ввижалось йому як збочіння від нормального, здорового, прирощеного «слов'янського» соціального ладу, всяко дискредитував сучасний монархічний і класовий устрій, вказував на його глибоке розходження з народніми інтересами і народніми змаганнями, і тим самим ясно доводив його безвиглядність, його засудження на загибель.

Позбавлений можливостей політичного борця, агітатора, пропагандиста, Костомаров вів сю роботу головню під плащем історика-артиста, відкликаючись більш до емоціональної, ніж інтелектуальної сторони своїх слухачів і читачів. З сього боку належить оцінювати його

¹⁸ *Начало единой державы*, с. 90—91.

¹⁹ Дещо про се в моїй ранішій статті про нього.

історичне діло. Даремно шукали б ми під його історичними працями твердої соціологічної бази; історичний аналіз, методологічне оброблення джерел і конструкція фактів теж не його діло; не знайдемо у нього й ясної конструкції соціально-історичного процесу. Він весь в малюнку, з котрим звертається до уяви і почуття свого читача, і слухача — доки ще його мав. І те глибоке спочуття, з яким він малював «народне життя», що не вкладалось на прокрустовім ложі російської державности, входило з нею в вічні конфлікти і підпадало від часу до часу тим жакливим катуванням, що сплямили кривавими плямами картки російської історії, — роз формул, без схем і теоретичних висновків безпосереднє передавалось його читачам і слухачам і поривало їх за собою.

В своїй автобіографії, писаній під час хвороби 1870-х рр. Костомаров так характеризує провідні ідеї свого університетського курсу, що мав такий небувалий успіх і популярність серед молоді і громадянства:

«Виступаючи на кафедрі, я мав гадку в своїх лекціях висунути наперед народне життя в усіх його розгалуженнях. Довгі заняття історією розвинули в мені такі погляди. Я бачив, що держави були більш випадковим наслідком завоювань, аніж необхідним вислідом географічних та етнографічних особливостей народного життя. Через те майже завжди держава складалась не з одної народности; сильніша гнітила слабших, бажала підбити, або й асимілювати їх, вважала своїм право влади, — освячене давністю; дозволяла собі насильство, а всякі силкування, самозаховання з боку їх (слабших) вважала злочином. Однак життя розвивалось своєю дорогою далі, і держава зіставалась тільки зовнішньою формою об'єднуючої поліційної влади. (Ідуть аналогії з античної Греції). І руська історія являла теж, хоч і з своєрідними особливостями. Руська держава складалась з частей, що раніш жили своїм власним, незалежним життям, і після того життя частей проявляли себе відмінними змаганнями в спільнім державнім устрою. Знайти і схопити ці особливості народного життя частей Руської держави було завданням моїх занять історією».²⁰

Таке критичне, навіть скептичне становище супроти держави різко відбивало тоді від того апотеозу державности, що панувало в російській історіографії. Тому — викликало особливу увагу серед університетської молоді і промадянства і здобувало особливу популярність Костомарову кожний раз, як він входив в якісь конфлікти з сею історіографією, з її утертими, канонізованими поглядами (що у Костомарова стрічалось дуже часто — такий сильний дух опозиції проти сеї державницької, офіційної історіографії сидів в нім!).

Провідна ж ідея його наукової і громадської ідеології, котру можна різко схарактеризувати в формулі — «З народом против держави» — робила його дійсно провідником, учителем, ідеологом революційного народництва, що підіймалось тоді зарівно серед українського і великоруського громадянства.

²⁰ Автобіографія в вид. «Задруги», с. 263-264.

З таким — революційним в основі своїй — напрямом літературної, наукової праці Костомарова не дуже мирилася його опортуністична практика, котру він узяв на себе, стараючись «помирити з українством правительство», як се він сам формулував.

Ся тактика Костомарова мала дуже мало успіху, бо його примиренництву не вірили ні урядові, ні радикальні круги, — тому що воно явно розходилося з основними, провідними ідеями його історично-літературної праці. Собі він не ворожив з того ніяких персональних вигід — елементів особистої кар'єри безумовно в тім опортунізмі не було. Він хотів добитись від уряду більш прихильного трактування українства. Але сього не досягав, а тільки вносив в свою науково-політичну діяльність сторонню, різко скажу — фальшиву ноту, і кінець кінцем викликав сильне невдоволення українського громадянства, коли звернувся против своїх однодумців-Українців з різкою і нетактичною критикою во ім'я того опортуністичного курсу.

Такими ж фальшивими кроками були загонисті, не раз теж мало тактовні, виступи його против Поляків і Євреїв, почасти подиктовані деякими націоналістичними елементами української традиції, а почасти можливо також підогрівані тою ж опортуністичною тактикою — помирнення українства з урядовими кругами. Але, як я вже вказав, сі сторони його діяльності не мали ніякого впливу супроти основного, радикального і в ґрунті речі революційного напрямку її, й крізь пальці пускались поступовим українським і великоруським громадянством. І нам теж, минаючи сі слабші сторони, належить пам'ятати і шукати в Костомарові того, що становило дійсний зміст його життя і діяльності — що ставить його в ряду безпосередніх батьків і творців революції української і російської. Його проповідь ненависти до царизму і старої російської державности, до поневолення народу, як маси, і народностей, як націй, — торувала дорогу революції, і в довершенім розвалі старої феодальної, централізованої самодержавної Росії, безсумнівно, знайшли виразі його ідеали історика і громадянина. Завданням нездійсненим зістається друга половина його програми — організація широкої слов'янської федерації, такої, як він собі її уявляв.

Отже сорокова річниця смерті Костомарова нагадує нам наш, як я висловився — несплачений довг перед одним з попередників і творців того великого перелому, котрий ми переживаємо. Десятиліття, що ще ділить нас від піввікового юбілею його смерті, повинно, бути використане для пильнішого вивчення і популяризації діла сього великого кирило-методіївця.

Розуміється, не утворення легенди, не вироблення іконного ліку мусить бути завданням, а вірне, історичне пізнання дійсної, живої, реальної одиниці, що відбила в собі свою епоху і вплинула на її розвій. Ми не іконописці, а історики. Ставимо не іконостас, а галерею типових представників нашого громадського руху, в плоті і крові, в сильних і слабих формах їх діяльності.

Тому і в матеріалі, що ми публікуємо в сій книжці, вважаючи її задатком більших, багатших і всесторонніших публікацій, присвячених Костомарову, ми не ретушуємо і не ховаємо нічого, що може дати реальні, конкретні риси його індивідуальности, хоч би вони освітлювали не сильні, а слабі сторони її. Ми не пропускаємо несмачних виразів про Євреїв, допущених ним в листах до Сементовського; не відкидаємо споминів Менчиця, що з особливою приємністю спиняються на консервативних рисах в інтелектуальнім укладі покійника, — і под.

Се було, і закривати його нема чого.

Тим більш, що воно тільки сильніш і ріжче випроваджує, як в кожній світло-тіні, ті могутні і високоцінні прикмети, що жили в цій незмірно цікавій, багатогранній натурі, вічно пам'ятній в історії нашого життя.*

* Передруковано з «України», книга 3, 1925, стор.